

MARIA ZARĘBINA

**Z ZAGADNIENI SOCJOLINGWISTYKI:
GDZIE I JAK MOGĄ POWSTAWAĆ NOWE POŁĄCZENIA
I ZNACZENIA WYRAZOWE (kontrowersyjny człowiek)**

Wyraz kontrowersyjny staje się ostatnio modny. Będziemy się starali to pokazać w dalszym ciągu rozprawki. W „Gazecie Krakowskiej”, w jej piątkowym dodatku zatytułowanym „Od piątku do piątku” ukazała się ankieta na temat: „Czy pan jest kontrowersyjny?” lub w zmienionej nieco formie: „Ma pan opinię człowieka kontrowersyjnego” (GK 12 II 88). W tekście artykułu z tegoż dnia, a także z dalszych dodatków (19 II, 26 II, 4 III, 8 IV, 15 IV) uzyskałam następujące połączenia wyrazowe tworzące frazy nominalne lub werbalne:

(nie) kontrowersyjny - człowiek (wielokrotnie)
pan, papież

- a - osoba

kontrowersyjn-e może być też - rozwiązywanie problemów
kontrowersyjn-e mogą być - osady. Przymiotnik użyty jest w funkcji składniowej przydawki lub orzecznika. Powstają też określone grupy werbalne: być kontrowersyjnym; zostać, pozostać kontrowersyjnym; zostać nazwanym kontrowersyjnym; mieć opinię kontrowersyjnego; uchodzić za kontrowersyjnego; uważać się za kontrowersyjnego.

Występowanie przymiotnika kontrowersyjny spotyka się także, choć nie tak często, w innych gazetach, np. Prz.¹ 13 II 88

w wywiadzie z Magdą Umer dziennikarz mówi: „Pani jest także osobą kontrowersyjną”. M.U. nie podejmuje tego tematu w odpowiedzi. W EK 31 II 88 występuje interesujący nas przymiotnik w grupie wyrazowej z rzeczownikiem obywatel: „Ten 50-letni dziś działacz związków zawodowych był wtedy bez wątpienia najbardziej kontrowersyjnym obywatelem Zjednoczonego Królestwa”. W Tyg. 26 III 88 pojawia się w połączeniu z rzeczownikami abstrakcyjnymi: „Jesteśmy lepiej przygotowani w sprawach, które dla innych mogą być nie tyle kontrowersyjne, co trudne do ujęcia we wspólnym stanowisku”. I dalej: „Dla mnie sprawa wyborów do rad narodowych o tyle nie jest kontrowersyjna, że czas wyborów chcę traktować jako czas angażowania się w problemy terytorialne”. W ŻL 20 III 88: „Cieszy mnie natomiast Maciej Wojtyszko, którego też zauważyłem w porę i to w sytuacji „kontrowersyjnej” (cudzyśłów jest w tekście ŻL), gdy na niego za mądry „Epilog” nalatywały nasze prababki romantyczne”.

Wyjątkowo przykład użycia naszego przymiotnika znajduję też w książce, mianowicie A. Krawczuka: „Starożytność odległa i bliska”. Poznań 1987, s.119: „Przypomnijmy jeszcze, że Lutosławski nie był ani filologiem, ani filozofem, lecz - chemikiem. Jego późniejsze pomysły, bardzo kontrowersyjne, nie powinny przesłaniać rzeczywistych zasług naukowych”.

Nowe znaczenie przymiotnika kontrowersyjny wyjaśnia wspomniana ankieta jako „synonim wyraźnej osobowości”. O dawniejszym znaczeniu będziemy mówić w dalszym ciągu artykułu.

Oto jeszcze inne przykłady połączeń z rzeczownikami: również z GK, ale spoza ankiety: 22 IV 88: „Erenburg nie dał Stalinowi jednoznacznej oceny - zresztą w jego mniemaniu nie należało tego czynić: zbyt kontrowersyjna była postać człowieka, który przez trzy dziesięciolecia stał na czele partii i państwa”. Nieco podobny przykład w EK 26 IV 88: „Sześćdziesiątym ósmym (sc. aktorem) jest Michael Caine, który z całą pewnością będzie najbardziej kontrowersyjnym Sherlockiem w ponad stuletniej historii tej postaci”. W istocie Sherlock znaczy tu bowiem 'postać Sherlocka Holmesa'.

Niektórzy ankietowani GK w pełni akceptujący ujęcie i sformułowanie językowe tematu stabilizują nowe znaczenie, substancywizując przymiotnik: GK 22 II 88: „Kontrowersyjnych przybywa”; „Aha - wypłuć to z siebie nie znaczy napłuć kontrowersyj-nemu w gębę”.

Ten sposób stabilizacji znajduje potwierdzenie i w innej gazecie. I tak DP 13 IV 88 pisze: „Czego by u nas nie krytykować, od razu rozlega się płacz, że oto dorzyna się kontrowersyjnych, niekonwencjonalnych, mądrych, światłych - w ogóle chcących coś zrobić”. Widzimy zarazem w tym przykładzie, jak się rozwija znaczenie wyrazu.

W tekście odpowiedzi na ankietę użyty jest również rzeczownik kontrowersyjność w znaczeniu 'bycie kontrowersyjnym'. Nie ulega wątpliwości, że przymiotnik kontrowersyjny jest derywatem od zapożyczonego rzeczownika kontrowersja, który tak jest objaśniony w SWO Kopalińskiego: ² „Różnica zdań, rozbieżność sądów, spór, dyskusja, polemika”; łac. controversia 'wątpliwość; zwada; dysputa'; por. kontra-, zob. wersja.

Powstaje zatem pytanie, czy rzeczownik kontrowersja jest starym, czy nowym zapożyczeniem i kiedy powstał ów przymiotnikowy derywat. Spotykamy rzeczownik w formie kontrowersyja w SJXVI³ (użyty 68 razy, czyli dobrze chyba przyswojony użytkownikom) z trzema znaczeniami: 1. 'spór'..., 2. 'sprawa sądowa', 3. 'spór religijny'. Następnie spotykamy wyraz u Cn. U niego nie ma czasownika kontrowertować, który jest w SJXVI ani kontrowertowania. L powtarza za Cn znaczenie wyrazu kontrowersya 'wątpliwości o wierze roztrząsanie' oraz ma czasownik kontrowertować z kim przed sądem 'spór wieść'. SW ma dwie formy rzeczownikowe, a to kontrowersa z fr. controverser oraz kontrowersja 'spór, dysputa, szczeg. w wątpliwych kwestiach dotyczących wiary' i 2 inne znaczenia zgodne z XVI-wiecznymi, z łac. controversia. Pojawia się też przymiotnik (!!!) kontrowersyjny „od kontrowersja: Proces K.” (a także kontrowertować, kontrowertowanie, a nawet kontrowersista 'ten, co rozstrzyga wątpliwości o wierze, toczący spory religijne').

SJPDor notuje rzeczownik kontrowersja 'rozbieżność zdań, różnica sądów, spór, dyskusja, polemika' z cytatami od Trembeckiego do „Twórczości” z r. 1955: „Kontrowersje między obu pisarzami wyrażały się nie tylko w pojmowaniu literatury, ale w całej ich filozofii”. Występuje też przymiotnik kontrowersyjny od „kontrowersja” 'podlegający kontrowersji, mogący wywołać kontrowersję', ale bez egzemplifikacji. Jest też kontrowers z kwalifikatorem daw.

SPPDor ma rzeczownik kontrowersja z kwalifikatorem książk, znaczeniem 'rozbieżność sądu, spór, dyskusja (nie: kłótnia)', a także przymiotnik kontrowersyjny z podobnym kwalifikatorem, w znaczeniu 'sporny, dyskusyjny'. Egzemplifikacja pochodzi z poradników językowych dla prasy, do czego jeszcze wrócimy. W SJPSz pojawia się również przymiotnik ze znaczeniem 'podlegający kontrowersji, wywołujący kontrowersję'; 'dyskusyjny, sporny' z przykładami kontrowersyjny film, kontrowersyjne opinie.

Między SJPDor (t.III - 1961), SPPDor (1973) a SJPSz (t.I - 1978) występują niewielkie odstępy czasowe. SPPDor odwołuje się do przykładów z prasy, zamieszczonych w poradnikach. Dla rzeczownika przywołuje poradnik M. Kniaginowej i W. Pisarka:⁴ „Kontrowersja między uczonymi dotyczyła genezy utworu”. W wymienionym tu poradniku kontrowersja ma następujące objaśnienie: „Odpowiednik rodzimy: różnica zdań. Piszmy: „Kiedy byliśmy w sklepie wywiązała się kłótnia (sprzeczka, awantura)”. Nie piszmy: „Kiedy byliśmy w sklepie wywiązała się kontrowersja”. Dalej pod hasłem kontrowersyjny: „Przymiotnik zapożyczony, używany w znaczeniu 'sporny, podlegający rozbieżności sądów, różnicy zdań, mogący wywołać różnicę zdań'. Piszmy raczej: Zawsze popularyzacja była sprawą sporną. Niż: Zawsze popularyzacja była sprawą kontrowersyjną.”

W drugim poradniku: Z. Klemensiewicz, M. Kniaginowej, W. Pisarka⁵ wyraz kontrowersyjny umieszczony jest wśród przykładów na niepotrzebne stosowanie wyrazów obcych, podczas gdy istnieją dobre odpowiedniki rodzime. Uznanie przymiotnika kon-

trowersyjny za wyraz obcy nie pozostaje w sprzeczności z poprzednim kwalifikowaniem go jako pochodnego od zapożyczonego kontrowersja. Uważamy bowiem derywaty od zapożyczeń (leksykalnych) za zapożyczenia morfemowe. Autorzy doradzają: „Bezwzględnie bardziej stosowne byłyby odpowiedniki rodzime w następujących związkach: „metody gwarantują właściwą diagnozę sytuacji”, „sprawy kontrowersyjne”, „korygować błędy”, „zdefektowany motor”. Występujące w tych związkach zapożyczenia da się bez trudu i z pożytkiem dla zrozumiałości wypowiedzi zastąpić wyrazami polskimi, a więc: zapewnić zamiast „zagwarantować”, rozpoznać zamiast „diagnoza”, sporne zamiast „kontrowersyjne”, poprawiać zamiast „korygować”, uszkodzony zamiast „zdefektowany”. Zapożyczenia tego rodzaju na ogół tłumaczą się tylko snobizmem i modą. Wypierają one rodzime wyrazy bliskoznaczne, panoszą się w prasie, zaśmiecają język prelegentów, utrudniają prostym ludziom zrozumienie treści”.

Uboga egzemplifikacja (w pierwszym wystąpieniu, tj. w SW lakoniczne: „Proces K”, w SJP Dor brak przykładów), kwalifikatory książkowe, ostrzeganie zarówno przed rzeczownikiem, jak przymiotnikiem dowodzą, że kontrowersyjny jest słabo rozpowszechniony. Wprawdzie w „Nowym słownictwie polskim”⁶ nie jest wymieniony jako nowy, bo nowym faktycznie nie jest, ale odnajdujemy jego model wśród produktywnych struktur słowotwórczych. Zasada powstawania nowych przymiotników na -yjny stosuje się do wyrazu kontrowersyjny, mianowicie tego fragmentu, który mówi o tworzeniu przymiotników od żeńskich rzeczowników obcego pochodzenia na -sia, z jednym przykładem obsesyjny od obsesja (typ obejmuje w ogóle 150 przykładów).

Potwierdzenie małej używalności przymiotnika kontrowersyjny znajdujemy w istniejących słownikach frekwencyjnych: w 5-tomowym słowniku polszczyzny pisanej⁷ rzecz przedstawia się następująco: w t. I - teksty popularnonaukowe, znajdujemy dwa użycia tego przymiotnika, w t. II - drobne wiadomości prasowe, brak przykładów, w t. III - publicystyka, jest jeden przykład, w t. IV - proza artystyczna i w t. V - dramat artystyczny,

brak przykładów. Czyli w zbiorze obejmującym 500 000 wyrazów przymiotników pojawił się zaledwie trzy razy. W słowniku frekwencyjnym tekstów prasowych⁸, o podstawie tekstowej = 130 000 wyrazów znajdujemy 3 wystąpienia przymiotnika kontrowersyjny, wszystkie użycia w reportażu, natomiast nie znajdujemy kontrowersyjnego w polszczyźnie potocznej Zgólkowej⁹, mówionej Zarębinie¹⁰ (każdy ze zbiorów o wielkości 100 000 wyrazów), w słownictwie tematycznym Z. Cygal-Krupy¹¹ (zbiór ok. 500 000 wyrazów). Tak więc rzadkość wyrazu potwierdza fakt, że znaleźliśmy zaledwie 6 użycie w całościowym zbiorze obejmującym 1 330 000 wyrazów.

W tak opisanej sytuacji w języku prasy, dziennikarzy i publicystów pojawia się wyraz w nowych połączeniach wyrazowych i w nowym znaczeniu. Materiał starszy potwierdza znaczenie 'sporny, dyskusyjny' oraz łączliwość wyłącznie z rzeczownikami nieosobowymi, przeważnie abstrakcyjnymi: proces, film, opinia; jeśli za starsze pokolenie uznamy autorów poradników (którzy zresztą w ogóle odradzają używanie tego przymiotnika) sprawa; jeśli z tych samych względów Krawczuka - pomysł.

W tej sytuacji w określonym środowisku powstaje nowe połączenie, mianowicie z rzeczownikiem osobowym, przede wszystkim człowiek. A ponieważ człowiek nie może być 'dyskusyjny, sporny', wobec tego samo włączenie w grupę wyrazową z rzeczownikiem osobowym, z pogwałceniem dotychczasowych reguł selekcji narzuca nowe znaczenie. Oczywiście pozostaje ono w związku styczności ze znaczeniem dawnym, ponieważ człowiek, a dokładniej jego poglądy, opinie, jego zachowanie, postępowanie może być dyskusyjne, może być sporne, może 'wywołać dyskusję, kontrowersję'. Rzecz w tym, że wywołać dyskusję nie znaczyło dotąd 'prowokować do dyskusji', tylko 'być biernym przedmiotem dyskusji'. Czynnościowy aspekt dyskusji dotyczył jej uczestników, a nie jej obiektu.

Niektórzy ankietowani, choć nie są językoznawcami, odbierają fałszywość nowego połączenia wyrazowego, pisząc (GK 12 II 88): „Katolicki działacz świecki, lub przywódca religijny, je-

zeli jest ortodoksyjny, nie będzie dziś w Polsce uchodził za osobę kontrowersyjną, choćby nie wiem jak wybitną miał osobowość. Ten sam przywódca w innych regionach świata uznany może być za bardzo kontrowersyjnego. Trudno byłoby mniemać, że np. papież przyjeżdżając do Polski, gdzie kontrowersyjny nie jest, osobowość tu traci, a odzyskuje ją po przyjeździe do Holandii". Albo jeszcze wyraźniej: „Słowo kontrowersyjny niczego więc nie mówi o osobowości człowieka nim określanego. Natomiast niesie ono istotną wiedzę o ludziach, którzy innych oceniają jako osoby kontrowersyjne. Słowo to wyraża mianowicie bezradność wobec owej potrzeby oceniania, brak własnego o kimś zdania; albo akcentuje ono to, że dana osoba wzbudza w oceniającym uczucia mieszane: i aprobatę i dezaprobatę, że ów ktoś i czymś przyciąga, i czymś razi”.

Najczęstszą reakcją odpowiadających na pytania ankiety jest wywód na temat swojej działalności i postępowania bez posługiwania się przymiotnikiem kontrowersyjny, a w podsumowaniu, jakby dla świętego spokoju (bo posługiwać się czynnie wyrazem w nowym znaczeniu i połączeniach najwyraźniej nie potrafią) konkludują: „Tak, jestem więc kontrowersyjny” albo odwrotnie: „Nie, nie jestem kontrowersyjny”.

Innym przykładem potwierdzającym fakt, że biorący udział w ankiecie nie umieją się posługiwać sprawnie przymiotnikiem kontrowersyjny w odniesieniu do człowieka czy osoby, jest wypowiedź z dnia 26 II 88: „O, przyszła do mnie raptem głupia refleksja: już bym wolał, żeby to słowo było bliższe językowi ulicy! Ulica nie mówi „kontrowersyjny, ale - powiedzmy - „skurwysyn”. Nie można by więc „kontrowersyjnego” wymienić na „skontrowersyna”?” Oczywiście autor kpi sobie, ale zarazem dowodzi, że wyraz jest niewłaściwie stosowany. Kończy więc: „Nie usłyszałem, że źle wychowany, albo dowcipny, albo głupi wesołek, albo kretyn, albo jeszcze inaczej. Nic, cisza. I tak sobie myślałem: zostałem się za skontrowersyna czy nie zostałem?...”

Całość przykładów tekstowych użycia wyrazu kontrowersyjny robi wrażenie, że ktoś (ze środowiska prasowego) nie bardzo

dobrze rozumiejąc, co wyraz znaczy używa go z samego snobizmu ze względu na jego obcość. Nie wykluczyłabym przypuszczenia, że to kalka z języka angielskiego. Bo w angielskim controversial może być określnikiem zarówno przy rzeczowniku umysłowym, jak osobowym w znaczeniu 'skłonny do polemik'. Czyli ma dwa znaczenia i to od dość dawna, skoro notuje ten fakt np. *Har- rap's Standard* w wyd. z 1971r.¹² Czy jest to wyraz popularny w środowisku dziennikarskim, tego nie wiem, ale z treści sądząc, bardzo dla tego środowiska odpowiedni. Wpływów angielszczyzny na środowisko prasowe nie trzeba chyba udowadniać. Dokonuje się to drogą zarówno kontaktów bezpośrednich przy licznych w dzisiejszym świecie konferencjach i zjazdach, na których angielski jest „językiem kongresowym”, jak przez lekturę tekstów prasowych w języku angielskim.

A tymczasem przymiotnik w nowym połączeniu i znaczeniu się szerzy (zresztą dla dziennikarza człowiek dyskusyjny też jest poprawne, a model jest taki sam, czyli nawet nie jest tu konieczny wpływ struktury obcej). Ostatnio słyszałam w referacie studenckim o kontrowersyjnej postaci, choć jest ona mniej rażąca niż człowiek, chyba dlatego, że element refleksji, poglądów, ujęcia, myślenia (np. w postaci literackiej) jest obecny jako składnik tego wyrazu (figura?, sem?).

Zaobserwowany przeze mnie przymiotnik kontrowersyjny w nowym połączeniu wyrazowym (tj. z rzeczownikiem osobowym) i w nowym znaczeniu (tj. jako synonim wyraźnej osobowości) jest dla mnie przede wszystkim przykładem działalności językowej określonej socjalnie zbiorowości (pytanie ankiety zaplanowane jest jako przyszły tytuł książki), grupy społecznej, mającej nie tylko możliwość urabiania opinii publicznej, ale również formowania współczesnego języka.

Spis skrótów

DP - Dziennik Polski; EK - Echo Krakowa; GK - Gazeta Krakowska; Prz - Przecrój; ŻL - Życie Literackie.

Cn = Słownik Knapskiego za Słownikiem polszczyzny XVI wieku;
L = S.B. Linde: Słownik języka polskiego, t.II: C-L, Warszawa
1951, wyd.III, fotoofsetowe; SJPDor: Słownik języka polskiego
pod red. W.Doroszewskiego, t. III: H-K, Warszawa 1961; SJPSzym
= Słownik języka polskiego pod red. M. Szymczaka, t. I, War-
szawa 1978; SJPXVI = Słownik polszczyzny XVI wieku pod red.
M. R. Mayenowej, t. X:K - Korzyść, Wrocław 1976; SPFDor =
Słownik poprawnej polszczyzny pod red. W. Doroszewskiego,
Warszawa 1973.

Przypisy

1. Por. Spis skrótów.
2. Por. W. K o p a l i ń s k i , Słownik wyrazów obcych
i zwrotów obcojęzycznych, wyd. czternaste, Warszawa 1983.
3. Por. Spis skrótów.
4. Por. M. K n i a g i n i n o w a , W. P i s a r e k , Po-
radnik językowy. Podręcznik dla pracowników prasy, radia i te-
lewizji, Kraków 1969, s.182.
5. Por. Z. K l e m e n s i e w i c z , M. K n i a g i -
n i n o w a , W. P i s a r e k , Ależ tak się nie pisze...,
Kraków 1964, s.30.
6. Por. T. S m ó ł k o w a , D. T e k i e l , Nowe słow-
nictwo polskie. Przymiotniki i przysłówki, Wrocław... 1977,
s. 19/20.
7. Por. I. K u r c z , A. L e w i c k i , J. S a m b o r ,
J. W o r o n c z a k : Słownictwo współczesnego języka polskie-
go. Listy frekwencyjne, t. I, Teksty popularnonaukowe, Warsza-
wa 1974; t. II, Drobne wiadomości prasowe, 1974; t. III (z u-
działem W. Masłowskiego), Publicystyka, 1975; t. IV, Proza
artystyczna, 1976; t. VI, Dramat artystyczny, 1977.
8. Por. W. P i s a r e k , Frekwencja wyrazów w prasie,
Kraków 1972;
9. H. Z g ó ł k o w a , Słownictwo współczesnej polszczy-
ny mówionej, Poznań 1983.

10. M. Z a r ę b i n a, Próba statystycznej analizy polszczyzny mówionej. Synteza danych liczbowych, Wrocław...1985, (Pełna lista frekwencyjna w maszynopisie).

11. Por. Z. C y g a l - K r u p a, Słownictwo tematyczne języka polskiego. Zbiór wyrazów w układzie rangowym, alfabetycznym i tematycznym, Kraków 1986.

12. Por. Harrap's Standard French-English Dictionary. Paris-London 1971. Zachęcona obecnością takiego połączenia i znaczenia w słowniku dwujęzycznym, zaczęłam poszukiwania w innych słownikach. W J. Stanisławskiego Wielkim słowniku angielsko-polskim (Red. nauk. W. Jassem, Warszawa 1968) znalazłam dla wyrazu controversial dwa znaczenia: 1. (o kwestii, sprawie) 'sporny'; 2. (o człowieku) 'zamiłowany w dysputach' (w polemice). Niestety brak jakiegokolwiek egzemplifikacji. Spodziewałam się znaleźć ją w angielskich słownikach jednojęzycznych. Słownik W. K. Bulas, F. Whitfield: The Kościuszko Foundation Dictionary English-Polish. Mouton - PWN 1961 podaje: 1. 'sporny', 2. 'sprzecający się', czyli to, czego szukamy, niestety bez przykładów.

Zwróciłam się do wielkich słowników. Nic jednak nie udało mi się uzyskać z 12-tomowego + Supplement The Oxford English Dictionary (First published 1933, reprinted 1961, 1970) ani w 2-tomowym The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles (3. ed. 1973; 1. wyd. było w 1933, ale następne są poprawione), Oxford University Press, New York a 4-tomowy Dictionary of American English, London, Oxford University Press 1966, w ogóle wyrazu nie zawiera. Wynika z tego, że starszym, nawet bardzo obszernym słownikom albo wyraz, albo poszukiwane znaczenie nie jest znane.

Dopiero w czytelnicy anglistycznej, zaopatrzonej dzięki darom British Council, dotarłam do pozycji najnowszej: Collins Cobuild English Language Dictionary. First published 1987. I tu czytamy: Controversial (...): 1. 'something that is controversial causes a lot of discussion and argument' Eg. „Many of the new taxes are contro-versial...”; „this is controversial

aspect of computer research". 2. 'Someone who is described as controversial says or does things that many people do not approve of'. Eg. "He is an astute if controversial politician ...", "a controversial figure". Na marginesie napisano: = adj. qualit. = provocative.

Tak więc w najnowszej angielszczyźnie kontrowersyjny człowiek, dokładniej w odniesieniu do polityka lub postaci, bo chyba tak możemy rozumieć połączenie z rzeczownikiem figure (w polskim możliwe jest np. podejrzana figura). Polskie znaczenie 'synonim wyraźnej osobowości' jest jeszcze dalsze od 'prowokujący'.